

Małgorzata SOKÓŁ
Politechnika Śląska
Wydział Architektury

PRZEMIANY REZYDENCJI SZLACHECKICH NA OBSZARZE ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO

Streszczenie. Artykuł przedstawia przemiany wybranych rezydencji szlacheckich na Śląsku Cieszyńskim od czasu ich powstania do dnia dzisiejszego. Liczne dwory, pałace i zamki, wybudowane na terenie Śląska Cieszyńskiego, przetrwały do dziś przechodząc przemiany związane zarówno z ich funkcją, formą, jak i zagospodarowaniem terenu wokół. Niektóre obiekty zostały wybudowane jako zamki, pierwotnie pełniąc funkcję obronną, przebudowane na siedziby ziemskie, pałace i w tej formie przetrwały do dziś, zmieniły w ubiegłym wieku swoją funkcję. Artykuł zawiera przedstawienie opisanych zmian, wykorzystując zachowaną ikonografię wybranych obiektów z terenu Śląska Cieszyńskiego oraz analizę przemian na przykładzie pałacu w Zebrzydowicach.

CHANGES NOBLE RESIDENCE IN AREA OF ŚLĄSK CIESZYŃSKI

Summary. This article presents the transformation of selected noble residence in the area of Śląsk Cieszyński since their inception to the present day. Many stately homes, palaces and castles built on the area of Śląsk Cieszyński, have survived to this day by going changes associated with both their function, form and land development around. Some objects have been built as a castle, serving primarily defensive function, rebuilt the headquarters of gravity, and in this form palaces have survived to this Day and finally in the last century, changing its function. Article contains a presentation of the changes described using the iconography of selected objects preserved from the area of Śląsk Cieszyński and the analysis of changes on the example of the palace in Zebrzydowice.

1. Historia Śląska Cieszyńskiego

Ziemia Cieszyńska położona na północno-wschodnim przedpolu Bramy Morawskiej od najdawniejszych czasów była drogą, przez którą „przewalały się” watahy Scytów, Celtów, Germanów i w końcu Słowian. W okresie tworzenia się plemiennych państw słowiańskich

była obszarem stykowym, leżącym na rubieżach Wiślan, Gołęszycan, Morawian i w bliżej nieznanych okolicznościach weszła w skład ponadplemiennej organizacji państwowej, utworzonej przez tych ostatnich. Ten stan posiadania trwał od początków ostatniego dziesięciolecia X wieku, tj. od momentu wejścia Śląska i zachodniej części ziemi Wiślan w granice państwa polskiego. Odtąd pograniczny obszar przyszłego Księstwa Cieszyńskiego przez dwa wieki dzielił losy Śląska.

W opisach historycznych ziemia cieszyńska ukazała się jednak stosunkowo późno. Przyczyną tego był zapewne fakt, że jej obszar był słabo zaludniony. Po podziale dziedzictwa Władysława Wygnańca, południowo-wschodnią część Śląska, której podstawę tworzyły grody w Cieszynie i Raciborzu, otrzymał Mieszko Płatonogi. W 1177 roku zasięg tej dzielnicy został powiększony o kasztelanie bytomską i oświęcimską, należące dotąd do dzielnicy senioralnej. W 1202 roku do dzielnicy Mieszkowej dołączona została ziemia opolska. W ten sposób zakończył się proces kształtowania tzw. górnośląskiej dzielnicy piastowskiej.

Opisany koniec jedności dzielnicy górnośląskiej miał miejsce w 1290 roku, stąd też data ta uchodzi za moment powstania Księstwa Cieszyńskiego. Kolejnemu podziałowi Księstwo uległo po śmierci Mieszka I – około 1316 roku.

Z chwilą wybuchu walk o spadek po Przemyślidach wpływy czeskie w Polsce osłabły. W 1320 roku do władzy doszedł Władysław Łokietek. Korzystny dla Księstwa układ sił politycznych przerwał objęcie dziedzictwa Przemyślidów przez Jana Luksemburskiego. Działając pod wrażeniem potęgi króla Jana książęta górnośląscy stawili się w 1327 roku przed nim w Opawie, gdzie złożyli mu hołd. Ten fakt w sposób istotny zaważył na przyszłości Księstwa Cieszyńskiego, które odtąd na wiele stuleci zostało połączone z ziemiami Korony św. Wacława.

Ostatnim przedstawicielem męskiej linii Piastów cieszyńskich był Fryderyk Wilhelm, który zmarł w 1625 roku. Umierając przekazał Księstwo siostrze Elżbiecie Lukrecji. Księstwo pod jej władzą stało się widownią działań wojennych. W latach 1645-1647 wojska szwedzkie zajęły zamek w Cieszynie, który wojska cesarskie odebrały dopiero po oblężeniu.

W 1653 roku wygasła linia Piastów Cieszyńskich (druga najdłużej panująca spośród wszystkich Piastów), utracił swą ważność jagielloński przywilej, byłe Księstwo Cieszyńskie stało się własnością cesarskiej rodziny Habsburgów, a dobra książęce zostają włączone pod zarząd Komory we Wrocławiu. W 1772 roku cesarz Karol VI odstępuje włości cieszyńskie księżtom lotaryńskim, a pruski Fryderyk rozpoczyna serię rozbojów na Śląsku, pozostawiając przy Austrii południowy jego skrawek: Karniowskie, Opawskie i Cieszyńskie (1742).

Przełom XVIII i XIX wieku zaznaczył się w dziejach Śląska Cieszyńskiego i całej Europy zmianami – rewolucja francuska, wojny napoleońskie, rewolucja w Wiedniu w 1848 roku. Wypadki w świecie przyspieszyły proces przemian politycznych i społecznych.

Po czterech latach I wojny światowej kończy się potęgą monarchii austriacko-węgierskiej. Narody będące pod panowaniem Habsburgów pragną zapewnić sobie niepodległy byt. Skuteczną próbę wyzwolenia podejmuje również Śląsk Cieszyński.

2. Pałac w Zebrzydowicach

W XVI wieku Zebrzydowice były własnością rodziny Liszków. Rodzina ta pochodziła prawdopodobnie ze Śląska Opawskiego, gdyż ich dokumenty przechowywano w tamtejszym Sądzie Ziemi. Ojciec Jerzego Liszki kupił Zebrzydowice i Markłowice w 1524 roku i w testamencie zapisał je swemu najmłodszemu synowi Henrykowi.

Z 1580 roku zachowała się wzmianka o drewnianym budynku dworu obronnego określonym mianem twierdzy.

Liszkanie nie byli prawdopodobnie budowniczymi dworu w Zebrzydowicach, jednak przebudowali go zgodnie ze stylem epoki. Główna bryła dworu i niektóre elementy układu wnętrza zachowały się do dziś. W XVII wieku wieś i dwór przeszły w posiadanie rodziny Markłowskich. Kolejna informacja o dworze w Zebrzydowicach pochodzi z 1663 roku, kiedy po śmierci jego właściciela, Markłowskiego, sporządzono inwentarz spadkowy. Dokument ten obejmuje spis kwitów i dobytku ruchomego. O samym dworze, poza jego istnieniem, bliżej nie wspomniano.

W 1747 roku Maria Agnes von Mattencloit kupiła od hrabiego Karla Josepha von Hoditz dobra Dolne Zebrzydowice. Zebrzydowice Górne, stanowiące z Zebrzydowicami Dolnymi naturalną całość nabył Johann Baptist von Mattencloit dopiero w 1833 roku.

Rys. 1. „Portret rodziny Mattencloit” E. Świerkiewicz 1846 rok. W tle widoczny pałac w Zebrzydowicach. Źródło: zbiory Mariusza Makowskiego

Fig. 1. „Mattencloit family portrait” E. Świerkiewicz 1846. In the background the palace in Zebrzydowice

Zebrzydowice pozostają własnością rodziny Mattencloit do 1888 roku, kiedy to zostały wystawione na sprzedaż. Nabył je hrabia Heinrich von Larisch - Mönlich z Karwiny.

Zebrzydowice wtedy właśnie przestały pełnić rolę siedziby rodowej, a pałac został przekształcony w pałac myśliwski i mieścił się tam zarząd majątku. Do 1945 roku dobra zebrzydowickie wraz z pałacem pozostawały pod opieką zarządcy. W 1945 roku pałac przeszedł na własność Skarbu Państwa.

Wspomniana wyżej wzmianka o istnieniu w 1580 roku w Zebrzydowicach twierdzy odnosi się zapewne do budynku, który stał na miejscu dzisiejszego pałacu i którego fragmenty murów weszły w skład ścian późniejszej budowli.

Fragmenty te znajdujące się w kilku partiach elewacji południowo-wschodniej i nieistniejącej ściany działowej wykonane są z cegły dużego formatu o układzie polskim. Wymiar cegły i wążek muru umożliwiają datowanie omawianych części ścian na XV–XVI wiek. Fakt, że fragmenty te są niewielkie oraz brak materiałów ikonograficznych nie pozwalają na określenie wyglądu ówczesnego budynku.

Budynek uległ następnie gruntownej przebudowie. Wykorzystując pozostałe partie murów na jego miejscu wzniesiono parterowy zapewne dwór o rzucie pokrywającym się w zewnętrznym zarysie z planem istniejącego pałacu. Jako materiału budowlanego w czasie tej przebudowy użyto kamienia łamanego, uzupełnionego częściowo cegłą pochodzącą z wcześniejszej budowli. Zupełny brak jakichkolwiek szczegółów architektonicznych z okresu tej przebudowy nie pozwala na dokładne jej datowanie. Prawdopodobnie miała ona miejsce w XVII wieku.

W XVIII wieku, prawdopodobnie w I jego połowie, miały miejsce następne prace, obejmujące budowę sklepień nakrywających pomieszczenia parteru. Za rozróżnieniem tej fazy

prac od późniejszej gruntownej przebudowy pałacu przemawia użycie cegły nieco innego formatu niż występująca w pozostałej części z XVIII wieku.

Około 1760 roku, staraniem ówczesnego właściciela Johanna Reinharda von Mattencloit i jego żony Renaty Johann baronówny Beß und Chrostin, pałac został gruntownie przebudowany w stylu późnego baroku.

Z tego czasu pochodzi oszkarpowanie i otwory okien parteru, nadbudowa piętra oraz dekoracje zewnętrznych elewacji budynku. W rezultacie przebudowy powstał piętrowy pałac z pomieszczeniami nakrytymi sklepieniami na parterze i belkowymi stropami na piętrze, nakryty mansardowym dachem. Do głównej bryły pałacu przybudowano zapewne wówczas, od strony południowo-wschodniej, dwie oficyny.

Również zewnętrzny wygląd bryły oficyn nakrytych mansardowymi dachami skłania do datowania ich na około 1760 rok. Oficyny te, z których zachodnia była prostokątna, a wschodnia założona na planie zbliżonym do litery „L”, wyznaczały wraz z pałacem niewielki prostokątny dziedziniec. Pomiędzy oficynami znajdowała się brama wjazdowa i dziedziniec gospodarczy. Pałac wraz z oficynami w stanie z 1760 roku dotrwał do początku 1945 roku.

a)

b)

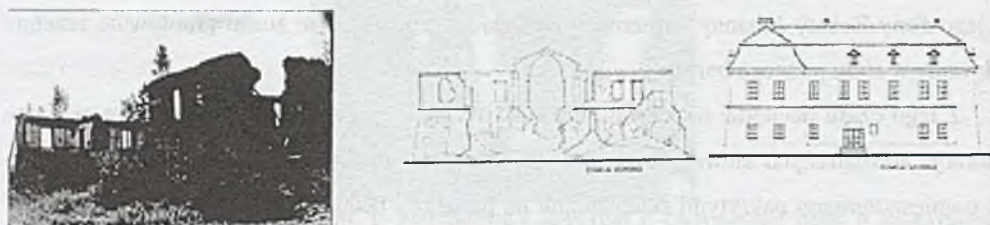
Rys. 2. a) b) Widoki pałacu ok. 1930 r.

Fig. 2. a) b) The views of the palace around 1930

Źródło: Makowski M.: Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim. Muzeum Śląska Cieszyńskiego i REGIO Regionalni wydawatelstvi Irena Cicha 2005.

Po zakończeniu działań wojennych na skutek braku zabezpieczenia majątku był on dewastowany i rozkradany, głównie przez miejscową ludność. Stan ten trwał do 1958 roku, kiedy w listopadzie i grudniu 1958 roku rozpoczęto prace przy jego odgruzowaniu, przy czym roze-

brano pozostałości jednej ze ścian działowych zawierających gotyckie partie muru oraz tympanon w elewacji frontowej.

Rys. 3. Zebrzydowice: pałac. Elewacja tylna południowo-zachodnia a) stan z 1959 roku, b) inwentaryzacja ruiny 1959 roku c) projekt odbudowy pałacu z 1959 roku

Fig. 3. Zebrzydowice: palace. Rear elevation of the south-west a) status from 1959, b) the inventory of the ruins of 1959. c) the project of renovating the building to 1959

Źródło: a) Gumiński S.: Pałac w Zebrzydowicach. Dokumentacja naukowa. Wykonano w ramach prac Zespołu Dokumentacyjnego przy Katedrze Historii Sztuki Nowożytnej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1959. fot. K. Nowacki P.K.Z. Kraków 1959.

b) na podstawie inwentaryzacji ruiny pałacu w Zebrzydowicach 1959, wyk. J. Gołąb, rys. autor.

c) na podstawie projektu odbudowy pałacu w Zebrzydowicach 1959, wyk. J. Gołąb, rys. autor.

W 1959 roku powstał projekt odbudowy pałacu, zgodny z jego wyglądem sprzed 1945 roku. Budynek odbudowano zgodnie z projektem i oddano do użytku na początku lat 60. Początkowo mieścił się tutaj Urząd Gminy. Aktualnie budynek jest użytkowany przez Ośrodek Kultury. W trakcie rekonstrukcji nie odbudowano oficyn i bramy prowadzącej na dziedziniec gospodarczy. Na początku lat 70. do północno-wschodniej elewacji pałacu dobudowana została sala widowiskowa o współczesnej bryle. Nie zachowały się żadne dokumenty związane z dobudową.

Po 1990 roku pałac przeszedł na własność Gminy Zebrzydowice. Pałac stanowił siedzibę m.in. ośrodka kultury, biblioteki, poczty, Związku Kombatantów. Dzisiaj pełni funkcję Gminnego Ośrodka Kultury.

3. Kończyce Małe - zamek

Rys. 4. a) b) c) Zamek w Kończycach Małych

Fig. 4. a) b) c) The Castel in Kończyce Małe

Źródło: a) b) Rejduch Samkowa I., Samek J.: Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Tom 6. Zeszyt 3. Miasto Cieszyn i Powiat Cieszyński. Instytut Sztuki PAN i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach. Warszawa 1974.

c) fot. Autor.

Pierwsze wzmianki o wsi Kończyce Małe pochodzą z 1305 roku, stanowiącej własność Książąt Cieszyńskich. Prawdopodobnie w XIV wieku istniał w tym miejscu drewniany dwór. Gotycki zamek obronny został wybudowany w XV wieku przez Golasowskich. Przebudowany został w XVI wieku przez Czelów z Czechowic w stylu renesansowym. Zamek składał się z czterech skrzydeł z dziedzińcem pośrodku. Kolejna przebudowa w XVIII wieku była przeprowadzona przez kolejnych właścicieli zamku, rodzinę Pełków. Następny właściciel zamku Jan Folwarczny w 1880 roku przeprowadził remont i kolejną przebudowę zamku. W 1946 roku zamek przeszedł na własność Skarbu Państwa, a po kolejnych remontach mieści m.in. hotel, restaurację, Izbę Regionalną oraz filię gminnej biblioteki publicznej.

4. Toszonowice Dolne - dwór

Rys. 5. a) b) Dwór w Toszonowicach Dolnych

Fig. 5. a) b) Manor House in Toszonowice Dolne

Źródło: Makowski M.: Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim. Muzeum Śląska Cieszyńskiego i REGIO Regionalni wydawatelstwi Irena Cicha 2005.

Dwór wybudowany pod koniec XVIII wieku przez Jana barona von Mattencloit. Od powstania do dnia dzisiejszego pełni rolę siedziby ziemskiej i pozostaje nieprzerwanie w rękach prywatnych.

5. Końska - pałac

Rys. 6. a) b) c) Pałac w Końskiej na początku XX wieku i w 1995

Fig. 6. a) b) c) Palace in Końska in the early twentieth century and In 1995

Źródło: zbiory Mariusza Makowskiego, c) fot. V. Knybel

Pierwszymi właścicielami wsi Końska byli książęta cieszyńscy. W XVII wieku wybudowano w Końskiej niewielki barokowy dwór z zabudowaniami folwarcznymi. Pod koniec lat 30. XIX wieku wybudowany został przez rodzinę baronów Bess pałac, projektu wiedeńskiego architekta Józefa Kornhäusla. W 1913 roku pałac przeszedł na własność Towarzystwa Rolniczego w Cieszynie, które otworzyło w nim Żeńską Szkołę Gospodarstwa Rolnego, działającą do II wojny światowej. Kolejny właściciel, Macierz Szkolna, sprzedał pałac Hucie Trzynieckiej, wówczas pałac został przebudowany na magazyny i pomieszczenia socjalne dla pracowników huty.

6. Podsumowanie

Na terenie dawnego Księstwa Cieszyńskiego powstało około 80 rezydencji szlacheckich, z czego ponad połowa przetrwała do dziś. Część najstarszych obiektów, powstałych do XVI wieku pełniła pierwotnie funkcje obronne, przechodząc następnie przekształcenia związane ze zmianą ich funkcji, a tym samym wyglądu. W wyniku licznych modyfikacji zamki stawały się pałacami, czasami zachowując nazwę „zamek”.

W wiekach XVII i XVIII powstawały rezydencje szlacheckie (dwory i pałace) pełniące (oprócz funkcji mieszkalnych) funkcje reprezentacyjne i administracyjne. Wielokrotnie przebudowywane, zmieniały funkcję i formę spełniając oczekiwania nowych właścicieli.

W drugiej połowie XX wieku większość rezydencji została przejęta przez Skarb Państwa, przechodząc kolejne remonty i przebudowy, zmieniając funkcje na współczesne – administracji (urzędy), kultury (muzea, ośrodki kultury) lub pełniąc nadal funkcje mieszkalne.

Bibliografia

1. Gumiński S.: Pałac w Zebrzydowicach. Dokumentacja naukowa. Wykonano w ramach prac Zespołu Dokumentacyjnego przy Katedrze Historii Sztuki Nowożytniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1959.
2. Thullie Cz.: Zabytki Architektoniczne Województw Katowickiego i Opolskiego. Przewodnik. Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1969.
3. Walter M.: Ewidencja założenia pałacowo-parkowego w Zebrzydowicach. Przedsiębiorstwo „ARCHEO-HORTUS”. Czeladź 1990.
4. Rejduch-Samkowa I., Samek J.: Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Tom 6. Zeszyt 3. Miasto Cieszyn i Powiat Cieszyński. Instytut Sztuki PAN i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach. Warszawa 1974.
5. Makowski M.: Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim. Muzeum Śląska Cieszyńskiego i REGIO Regionalni wydawatelstvi Irena Cicha 2005.
6. Makowski M.: Rodzina baronów von Mattencloitt na Zebrzydowicach (1747-1888). Cieszyn 1996.
7. Polczkowa B.: Testament Jerzego Liszki. Głos Ziemi Cieszyńskiej.
8. Gabzdyl A.: Kronika Zebrzydowic. Majątek hrabiego Larischa-Moonnicha z Karwiny. Rękopis z 1949 roku.